

četiri dela, unutar kojih su pojedinačni izvori navedeni hronološkim redom. Rečnik manje poznatih pojmova (ili pojmova koji u datom kontekstu imaju specifično značenje), prate hronologija najvažnijih događaja, spisak korišćenih skraćenica, spisak arhivskih ustanova u kojima se nalazi publikovana građa, pojmovni registar izvora, registar institucija, registar topnima i registar ličnih imena.

Prvenstveno se mora istaći da je tom posvećen Jugoistočnoj Evropi i Italiji ispunio osnovni cilj stvaranja bogate i raznovrsne izvorne osnove za buduća istraživanja pitanja vezanih za opšti i lokalni okvir Holokausta, koji su sebi postavili inicijatori edicije *Progon i stradanje evropskih Jevreja delanjem nacionalsocijalističke Nemačke 1933–1945*. Primarnu vrednost publikacije predstavlja objedinjavanje materijala koji bi u celini bilo kom pojedinačnom istraživaču ostao nedostupan. Sasvim specifičan kvalitet priredenoj građi pruža, međutim, opredeljenje inicijatora projekta da značajnu pažnju posvete mestu koje je pojedinac zauzimao u kontekstu sprovođenja politike „konačnog rešenja“. Uz odgovarajuću sistematizaciju građe i izuzetno kvalitetan kritički aparat istraživačima je pružena mogućnost da pokrenu sasvim nova pitanja koja se tiču sudbine jevrejskog stanovništva u Drugom svetskom ratu.

Milan Radovanović

Enzo Traverso, FIRE AND BLOOD: THE EUROPEAN CIVIL WAR 1914–1945, London/ New York, Verso, 2017, 293.

Neposredno pre nego što će poginuti u bici kod Verdona, nemački ekspresionistički slikar Franc Mark napisao je da rat u kojem se bori nije nikakav sukob zaraćenih naroda ili rasa, već „evropski građanski rat“ (23–24). Dvadesetak godina kasnije, neposredno pre nego što će poginuti u saobraćajnoj nesreći tokom povlačenja kroz Sloveniju, Dimitrije Ljotić će napisati da „ovaj rat sve više prestaje da bude rat između neprijateljskih nacija, a sve se više pretvara u svetski građanski rat između organskog nacionalizma s jedne i anarhije i boljševizma s druge strane“. Iako ova dva čoveka nemaju mnogo toga zajedničkog, ono što ih vezuje jeste svest, koju dele sa hiljadama drugih Evropljana, da se nalaze u centru permanentnog sukoba koji se ne može podvesti pod konvencionalne forme. Stare romantičarske predstave o ratu kao plemenitom

okršaju ruše se sa zvukom sirena za vazдушnu opasnost, herojski ideali smrti na oltaru nacije nestaju sa pogledom na užase rovova. S druge strane nišana nisu više ljudi drugačijeg izgleda, drugog jezika, kulture i običaja, već su to komšije, prijatelji, sunarodnici i rođaci. Nastaju nove ideologije, čija je privlačna moć ogromna. Milioni ljudi svrstavaju se pod zastave ideja kao nikada do tad. Musolinijeva *trincerocrazia* sukobljava se sa novim socijalističkim čovekom, Horst Vezel sa Pavelom Morozovim. Mir koji države međusobno potpisuju ne znači više ništa. Ratuje se i u miru – Evropa se nalazi u permanentnom građanskom ratu.

Dvadeset godina nakon prvog i duboko kontroverznog pokušaja Ernsta Noltea da se na naučni način obradi teorija o periodu 1914–1945. kao dobu „Evropskog građanskog rata“, italijanski istoričar Enco Traverso objavio je svoju interpretaciju istog fenomena. Knjiga je originalno objavljena na francuskom, potom prevedena na nemački, a doživela je i dva izdanja na engleskom (2016. i 2017). Traverso je italijanski istoričar 20. veka, koji se uglavnom bavio fenomenima totalitarizma, nacizma, Holokausta, antifašizma i antikomunizma. Predavao je na univerzitetima u Parizu, Amijenu, a od 2013. godine profesor je na Univerzitetu Kornel u SAD. Pored akademske, Traverso je imao i dugu aktivističku karijeru. Kao šesnaestogodišnjak je 1973. godine stupio u jednu od raznolikih levičarskih revolucionarnih organizacija u Italiji. „Kao veoma mladi militant, nasledio sam seriju političkih kategorija i rečnik – partija, mase, taktike, strategije, pobune, balans snaga i tako dalje – koji su poticali iz doba evropskog građanskog rata“, seća se Traverso (17–18). Iako je svestan da je privrženost radikalno levičarskim idejama odvela u terorizam mnoge od njegovih bivših „drugova“, i iako je svoje stavove mnogostruko ublažio, Traverso nije napustio svoje inicijalno opredeljenje za levicu. Stoga u svom posmatranju odnosa između komunizma i fašizma, za razliku od Noltea, čija je shvatanja još ranije izložio kritici, on jasno ističe da nastoji da uporedi, a ne da izjednači oba fenomena, i da namerava da bolje razume plimu nasilja, njene izvore, motive i ciljeve (19).

Knjiga je podeljena u dva dela. Prvi deo, nazvan *Put u akciju*, ima u srži objašnjenje zbog čega se ovaj period razlikuje od ranijih. Svoje izlaganje počinje prikazujući razmišljanja različitih teoretičara koji su teoretisali o konceptu građanskog rata, počevši od Tukidida, preko

Trockog, Jingera, Šmita, pa sve do Noltea. Potom autor razvija svoju ideju o tome šta konstituše specifikum „evropskog građanskog rata“. Traverso staje na stanovište da su ključni aspekti predstavljanje protivnika kao nelegitimnog i brisanje granice između vojnika i civila. Principi rasne superiornosti, koje su nacisti uspostavili, i njihova strahovita primena, dovoljno su poznati. Istovremeno su i saveznici na konferenciji u Kazablanki 1943. godine proklamovali da nikakvi kompromisi sa Nemačkom i Japanom neće moći da se sklope i da će se rat voditi sve do njihove „bezuslovne predaje“. Reč predaja umesto uobičajenog termina kapitulacija nije slučajno izabrana. Sam koncept predaje ne pripada međunarodnom, već privrednom pravu, i označava prestanak postojanja i prenos imovine (75–76). Vojska koja je kapitulirala i dalje ostaje vojska te države, koja i dalje nastavlja da postoji u legalnoj formi, dok je vojska koja je potpisala svoju predaju u osnovi roblje u rukama pobjednika. Generalu Kajtelu, koji je predaju potpisao, suđeno je na Nirnberškom procesu sledeće godine i on je obešen. Principi koje obe zaraćene strane koriste o tome da su neprijatelji nelegitimni imali su i svoj uticaj na brutalnost rata. Prema nelegitimnom neprijatelju se treba ophoditi sa mnogo manje obzira. Tako je Čerčil govorio o „ubistvu Huna“, evocirajući uspomene na englesku propagandu u Prvom svetskom ratu, Ilja Erenburg je uzvikivao „Ubij Nemca – to je molitva tvog deteta“, general Paton je svojim vojnicima naređivao da ne uzimaju zarobljenike, jer „skotovi moraju pomreti“, dok je američki rečnik u ratu sa Japancima poprimao jasno rasne tonove (110). U ušima nemačkih i njima savezničkih vojnika odzvanjale su Gebelsove propagandne matrice o *Untermenschen* i „većitom Jevrejnu“ kao uzroku njihovih nedaća. O bezobzirnosti rata rečito svedoči i fenomen „kulturnih bombardovanja“ ciljeva koji nemaju vojni, već duhovni značaj za protivnika. Primera ima puno, od bombardovanja biblioteka u Beogradu, Hamburgu, do uništavanja srednjovekovnih istorijskih gradova poput Eksetera, Jorka ili Libeka i Virburga (116). Istovremeno, praktično od 1917. godine, vojnici gube svoj status jedinih ljudi pod oružjem, države gube monopol nasilja. Lenjin je u tome jasan: Pretvoriti imperijalistički u građanski rat! U celoj Istočnoj Evropi bukne građanski i nacionalni ratovi. Traverso primećuje da se rat belih i crvenih na ruševinama Rusije istovremeno može posmatrati i kao revolucionarni rat Sovjeta protiv internacionalne

koalicije, kao klasni rat, kao nacionalni rat Rusa i neruskih naroda i kao socijalni rat grada i sela (51). Od tada Kominternu („partija svetskog građanskog rata“ po Nolteu) nastoji da izveze građanski rat duž cele Evrope i sveta. Mađarska gori 1919, Španija 1936–1939, a onda se tokom Drugog svetskog rata, u okviru svetskog rata, odvija i niz građanskih ratova (Italija, Jugoslavija, Albanija, Francuska, Grčka).

Drugi deo, nazvan *Kulture rata*, posvećen je u prvom redu polarizaciji i radikalizaciji intelektualaca. Traverso uočava da se u epohi „evropskog građanskog rata“ nastavljaju i ubrzavaju procesi započeti i ranije. Primera radi, Drajfusova afera snažno je mobilizovala francuske intelektualce. Protiv Emila Zole stao je Moris Bare, protiv Bernara Lazara ustao je Eduar Drumon. Razmišljajući o tome, Traverso zastupa stanovište da je preloman trenutak za angažovanje intelektualaca ne 1917. nego 1933. godina. On smatra da je upravo dolazak nacionalsocijalizma na vlast predstavljao trenutak kada intelektualac više nije mogao (ni smeo) da zauzme neutralnu poziciju. Između angažovanih intelektualaca postoji mnogo sličnosti, analogija i paralelizama, smatra Traverso. On na vrlo provokativan način to objašnjava analizirajući *Terorizam i komunizam* (1920) Lava Trockog i *Radnik* (1932) Ernsta Jingera nasuprot *Zatvorskim pismima* (1929–1935) Antonija Gramšija i *Koncepata političkog* (1932) Karla Šmita. „To svakako nije sličnost sadržaja ili političke bliskosti; Trocki i Gramši teoretišu o emancipaciji proletarijata, Jinger i Šmit o kraju vremena 'diskusija' i radanju totalne države. Jedna strana se priprema za revoluciju a druga za kontrarevoluciju. Ako između njih ima simetrije, ona se zasniva na njihovim zajedničkim korenima u tlu građanskog rata, gde su bili u nemilosrdnoj konfrontaciji“ (225). On razvija svoju ključnu tezu o tome da su i fašizam i komunizam, koliko god suprotstavljeni bili, delili svest o pripadnosti „naoružanom veku, veku koji je okončao doba mira, liberalizma, parlamentarizma, progresa. I fašizam i komunizam su smatrali politiku oružanim konfliktom i državu instrumentom rata, liberalna demokratija bila je uspomena na prohujalo vreme“ (226). Čitalac se mora složiti sa Traversom da je angažovani intelektualac doživeo svoju renesansu upravo tridesetih godina 20. veka. Dovoljno je pogledati aktivnosti intelektualaca u Španskom građanskom ratu. Među njima ima i razočaranih. Čuveni katolički pisac Žorž Bernanos pokajao se zbog podrške Franku, dok

je Simon Vej žalila za svojim angažovanjem u anarhističkoj miliciji (246–47). Poslednju celinu svoje knjige Enco Traverso je posvetio za njega vanredno važnom fenomenu – antifašizmu. U njoj on ustaje u odbranu antifašizma od kritika. Polemiše sa Fireom tvrdeći da je antifašizam ipak stariji od strategije Narodnog fronta, i da ima dublje značenje. Međutim, on i priznaje da su intelektualci, zbog straha od fašizma, bili spremni da zažmure na zločine komunizma, i da je u okviru levice bilo nedovoljno spremnosti da se osudi staljinizam (265–267).

Traversov prikaz nije bez grešaka, niti preterivanja. Samo na primeru opisa građanskog rata u Jugoslaviji možemo ih uočiti nekoliko. Partizani svakako nisu osvojili vlast „bez intervencije Crvene armije“, niti je ispravno svoditi građanski

rat na obračun „pokreta sa seljačkom i radničkom bazom sa urbanim elitama i krupnim zemljoposjednicima“ (59). Ukoliko se to može reći za rat u Španiji, za Jugoslaviju se svakako ne može, kada su sve strane u građanskom ratu (sem možda Srpskog dobrovoljačkog korpusa) bile većinski sastavljene od seljaka. Takođe, po svemu sudeći, iz Jugoslavije, Rumunije i Mađarske proterano je nakon 1945. godine manje od 2,7 miliona Nemaca, koliko Traverso tvrdi (125).

U svakom slučaju, uprkos izvesnim nedostacima, knjiga *Vatra i krv: evropski građanski rat 1914–1945.* predstavlja provokativno i podsticajno štivo kako za istoričare tako i za zainteresovanu javnost.

Rastko Lompar